

УДК 94(477)-058.232. «1941/1944»

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ЗА ЧАСІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ЗА СПОГАДАМИ СЕЛЯН (літо 1941 – осінь 1944 рр.)

Нікілев О. Ф.

Розглядаються умови повсякденного життя та праці сільського населення в часи німецької окупації. Досліджується ставлення селян до приходу ворогів, їх політики, стосунки з різними представниками нової влади. Показано, що при німецькій владі залишилася практично незмінною система організації господарської діяльності громадського сектору, система управління сільськогосподарським виробництвом, система стосунків із новою владою як в економічній, так і в громадській сферах, окрім того, продовжила свою діяльність значна частина установ і організацій, що забезпечували потреби населення, залишилися незмінними умови життя і праці селян.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, село, німецька окупація.

УКРАИНСКОЕ СЕЛО В ПЕРИОД НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ: ПО ВОСПОМИНАНИМ КРЕСТЬЯН (лето 1941 – осень 1944 гг.)

Никилев А. Ф.

Рассматриваются условия повседневной жизни и работы сельского населения в период немецкой оккупации. Исследуется отношение крестьян к приходу врагов, их политике, отношения с представителями новой власти. Показано, что при немецкой власти оставалась практически неизменной система организации хозяйственной деятельности коллективного сектора, система управления сельскохозяйственным производством, система отношений с властью как в экономической, так и коллективной сферах, кроме того, продолжило свою деятельность значительное количество учреждений и организаций, которые обеспечивали потребности населения, поэтому остались без изменения условия жизни и работы крестьян.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, село, немецкая оккупация.

UKRAINIAN VILLAGE DURING THE TIME OF GERMAN OCCUPATION: THE MEMORIES OF VILLAGERS

(summer of 1941– autumn of 1949)

Nikiliev O. F.

The conditions of everyday life and work of agricultural population during the period of German occupation are considered. It was investigated the relationship of the enemies coming, their politics relations with the representatives of new power. It is analyzed the behavior of different occupants categories in the real life and their perception of their population. It is showed that during German power the system of the economy activity of the collective sector, the system of agricultural management, the system of the relationship between the power as an economical and the collective spheres remained unchangeable. The activity of the majority of the organizations and establishments that were provided with the necessities of the population was continued, that is why the life and work conditions remained unchangeable.

Keywords: *Second world war, Ukraine, village, German occupation.*

Постановка проблеми й актуальність дослідження.

Попри більш як 70 років дослідження Другої світової війни цілий ряд проблем не знайшов належного висвітлення. До числа таких належить і проблема життя населення в умовах німецької окупації. За радянських часів вона, в першу чергу з ідеологічних причин, була не актуальною і, загалом, подавалася як ситуація, що визначалася однозначно терором і репресіями до населення [22]. Однак такий науковий підхід не дає відповіді на цілий ряд питань. Через це окремі аспекти теми залишаються до сьогодні не дослідженими: життя українського села в умовах окупації, праця, стосунки з владою, селяни степових регіонів України тощо. І хоча в останні роки з'явилися наукові доробки, предметом дослідження яких є життя селян в окупації [4; 5; 24], проблема ще далека від свого вирішення. В основу публікації лягли результати опитувань сучасників і безпосередніх учасників досліджуваних подій.

Виклад основного матеріалу. Сільське населення України, як і всього Радянського Союзу, початок війни застав зненацька. Тож воно психологічно не було готове до неї. Через швидке просування ворога на листопад 1941 р. більша частина України

була окупована. Під радянським контролем знаходилися лише частково Харківська, Донецька та Ворошиловградська області. Евакуюватися змогла невелика частина населення республіки. Тим більше, що на Схід у першу чергу відправлялися працівники промислових підприємств, що випускали продукцію для військових потреб, та керівники партійних, радянських, правоохоронних органів, органів НКВС і прокуратури. На селі відсоток таких осіб був низьким. Невелика частина колгоспників, а це, в основному, чоловіки, була направлена вглиб радянської території в якості супроводу евакуйованої худоби. Це, у першу чергу, коні, а також племінна худоба.

Село, як і більшість міського населення, залишилося на місці свого проживання, очікуючи ворога. Ставлення до останнього з боку селян, за даними дослідників (як вітчизняних, так і зарубіжних), було від позитивного до негативного [5, с. 125–130; 21, с. 400, 407], але в своїй основі – очікувально-насторожене. Так за свідченням Ф. Пігідо [3, с. 90], багато селян очікували німців в надії, що повернеться система володіння землею, що існувала до колективізації. Частина навіть зустрічала через це окупантів як визволителів, даруючи їм хліб-сіль, молоко, яйця, масло [Див. напр.: 20, с. 147]. За спогадами Л. А. Довбань з с. Адамівка Щорського району Дніпропетровської області, жінки їхнього села з острахом очікували прихід німців, тому що «ходили чутки, що німці гвалтують жінок і вирізають їм груди». Тож коли у серпні 1941 р. до їх двору під'їхав на мотоциклі німецький солдат і попросив яєць, її мама, тридцятирічна жінка, злякана, зблідла пішла у комору і винесла звідти весь ящик, де вони зберігалися. Але той взяв лише декілька штук у пілотку, сказавши «Данке» і поїхав [9]. В. Ф. Підпала, яка проживала у с. Новому Запорізької обл., також засвідчує, що селяни насторожено чекали приходу окупантів [15].

Окупаційна влада відразу ж почала встановлювати управління на селі. На куш з трьох-чотирьох сіл припадав один комендант. При ньому було двоє-трьох військових, а то й взагалі лише один перекладач. Це міг бути або нащадок німців-колоністів, що проживали у степовій зоні України, яких прийдешня влада називала «фольксдойче», або хтось із місцевих,

хто знав німецьку мову. У районному центрі керівна окупаційна структура налічувала більшу кількість військових, там же знаходилися і представники служби безпеки.

Для управління громадою призначалися старости і поліцаї. Як правило, це були жителі цього ж населеного пункту, серед поліцаїв були мешканці й інших, як правило, найближчих до даного населеного пункту сіл. При чому, у призначених не було можливостей відмовитися. Проте ставлення до виконання функцій залежало від людини: одні поліцаї та старости толерантно ставилися до односельців, попереджаючи їх про неприємності для селян з боку окупаційної влади, наприклад, проведення облав або для примусового направлення на роботи до Німеччини, або для мобілізації чоловічого населення задля риття окопів при відступі німців тощо. Проте було немало й таких, які сумлінно виконували свої функції, використовували владу і наявність у руках зброї у власних інтересах. Вони зневажливо ставилися до селян, принижували їхню гідність. Наприклад, згадує О. Т. Бардадим, жителька с. Вітрівка Щорського р-ну Дніпропетровської обл., як по неї прийшли поліцаї та супроводжували на збірний пункт для відправки до Німеччини, і один з них пропонував їй цілувати йому чоботи, за це він, можливо (!), посприє її невідправленню [6].

Особливо негативним було ставлення поліції та старост щодо направлення селян на примусові роботи до Німеччини. Якщо у 1942 р. вони забирали по одній людині з сім'ї, дотримуючись проголошених положень щодо віку, стану здоров'я, соціального становища обраних, то у 1943 р. мало місце брутальне недотримання цих вимог, застосування силових методів. За положенням це мали бути молоді, неодружені люди, яким навіть дозволялося надсилати з місць свого перебування листи додому. Це давало можливість інформувати про умови життя та праці [2, с. 165–166, 169–170; 23, с. 185–186]. Така ситуація дозволяла молодим людям в Україні уникати за допомогою різних способів насильницького вивезення (вони терміново одружувалися, застосовували різні засоби для імітації небезпечних хвороб тощо). А вже у 1943 р., коли постало завдання у будь-який спосіб за рахунок остарбайтерів заповнити

дефіцит робочої сили в замін мобілізованих на війну німецьких робітників і селян, ситуація докорінним чином змінилася. Старости та поліцаї почали ретельно виконувати нову директиву влади, брали вже всіх, кого могли, з порушенням оголошених положень. Наприклад, забирали з тих сімей, з яких уже було забрано одну дитину. Були сім'ї, де примусово забирали двох, як, наприклад, у сім'ї О. Т. Бардадим із с. Вітрівка, старша сестра якої вже знаходилася в Німеччині [6], або у сім'ї Н. С. Кучерявої із с. Малоолександрівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. двох старших дівчат упродовж 1942–1943 рр. було забрано до Німеччини [12]. Всю молоду сім'ю С. І. та Т. К. Шаповал з с. Крамарка Магдалинівського р-ну цієї ж області разом з сином-немовлям вивезли на роботи, де дитя невдовзі померло [18].

Мало місце і таке явище, хоч і малопоширене, як доноси. Адже селяни, як поліцаї та старости, так і рядові жителі, добре знали одне одного, тож могли поділитися новиною, а та, відповідно, ставала відома владі. Наприклад, у с. Адамівка з початком війни один з її вихідців – офіцер Червоної армії, направив до своєї мами дружину, єврейку за національністю, та сина. Під час перебування там жінка навіть вихрестилася. Однак уже у 1942 р. їх обох забрали представники окупаційної влади і рідним їх подальша доля невідома [9].

Старости призначалися й керівниками колективних господарств, що функціонували в населеному пункті за часів радянської влади, адже німці не змінили систему господарювання на селі. Навіть не змінили назви колгоспів, тож у звітних документах вони, як і до війни, називалися – «ім. Молотова», «ім. Карла Маркса», «2 п'ятирічка», «Червоний Жовтень», «Вільне життя» тощо. Змінена була лише назва типу господарства. Колгоспи стали називатися «громгоспи», радгоспи – «держгоспи» [20, с. 153, 171]. Їх продукція, як і за часів радянської влади, здавалася державі, але тепер уже – німецькій. Оплата праці селян здійснювалася натурою в кінці року, після розрахунків з владою. Розміри оплати були не меншими за радянські.

Умови життя та праці селян у період окупації мало змінилися порівняно з радянським часами. Вони продовжували в громадському секторі виконувати всі сільськогосподарські роботи. Впродовж 1941 р. повернулася додому частина чоловіків, які з різних причин не змогли відійти разом з радянським військами, та приступила до виконання звичних робіт. Частину їх відпустило з таборів військовополонених командування цих таборів у випадку, коли приходили за ними батьки та дружини. Частину серед чоловічого населення села становили і немісцеві, які при відступі залишилися, навіть – інших національностей, при тому це були не лише слов'яни. Як пригадує Л. А. Довбань, у їхньому селі таким чином залишилися двоє чоловіків, азербайджанець та росіянин. «Пристали» до незаміжніх жінок, утворили сім'ї, у кожній з яких народилися по дитині [9]. Вони, як і всі члени громгоспу, працювали у громадському секторі.

Повсякденне виробниче життя селян, як і в радянські часи, складалося з двох частин. Перша – робота у колективному секторі, друга – робота на присадибній ділянці. У колективному секторі контроль за виконанням робіт здійснював староста, він же – керівник громгоспу, а також агроном від районного земельного органу. За порушення технологій винуваті несли різного роду покарання. У першу чергу – штрафи. Але мали місце і застосування фізичної сили з боку представників німецької влади. Так, пригадує Л. А. Довбань, коли приїхали комендант і агроном на поле, і останній перевірів, що селяни, які здійснювали оранку, зорали на меншу глибину, ніж потрібно, доповів коменданту, той їх почав бити пліткою [9].

Як і до війни, працювало правління господарства, до якого, окрім старости, входили ще й бригадир та бухгалтер. У правління щоранку відбувався розподіл завдань для селян на день. Розрахування за роботу селян відбувалося у кінці року, після здачі німецькій владі вирощеного врожаю, у натуральному вигляді. Розмір оплати був не нижчим за довоєнний. Тобто селяни не голодували у той час. Додатковим свідченням нормальних умов харчування є слова селянки Лукерії Мисник із колгоспу «Червоний хлібороб» Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл., сказані у 1946 р., в умовах розпочатого

голоду, секретарю райкому партії, що «при німцях було краще, ніж при радянській владі, – тоді без хліба не снідали» [1, арк. 9].

Нова влада надавала селянам можливостей мати більше власної землі, але не для одноосібного господарювання, а додатково до існуючих присадибних ділянок. Виділялася вона в степу з громадських земель. При цьому проявлялася німецька акуратність та педантичність. Всім однакова кількість, за однаковим упорядкуванням [14]. За спогадами Л. А. Довбань, у їхньому селі було виділено усім бажаним по однаковій за розміром ділянці землі, наказано обсадити двома рядками квасолі та всім посадити там кавуни [9].

Нова влада запровадила й оподаткування селян, норми якого були аналогічні радянським. Ті повинні були здавати щорічно певну кількість м'яса (40–60 кг), яєць (500 шт.), молока (500 л). У разі невиконання норм здачі були штрафи – у першу чергу, у вигляді вилучення худоби. Як пригадує О. Т. Бардадим, коли у її багатодітної матері відібрали корову, вона пішла до німецького офіцера, під керівництвом якого відбувалося вилучення заборгованості, та пояснила, що вона без корови не зможе прогодувати дітей, той наказав повернути худобу [6]. Аналогічну ситуацію описує Л. А. Довбань. У них також за невиконання плану здачі м'яса конфіскували корову, але потім повернули. Бо мама домовилася з кимось з односельців здати їхнє теля на двох, а наступного року вона здасть – своє [9]. І так багато селян шляхом кооперування вирішували проблеми здачі м'яса або заборгованості.

Побутові умови селян загалом залишилися такими, як і до війни. Вони продовжували жити за рахунок власних господарств, обмінювали продукти харчування на товари, які приносило на обмін населення міст, або виносили його на місцеві сільські базари, де здійснювали обмін.

У тих селян, котрих виселили окупанти з їхніх домівок, умови змінилися – їм довелося або жити в господарських приміщеннях на своїх обійстях, або переїжджати до родичів у своєму населеному пункті чи в сусідніх селах. При цьому втрачене було їх особисте майно, побутові та господарські речі,

реманент, худоба тощо. Тож умови життя цих категорій населення були надзвичайно складними.

Незмінною з радянських часів залишилася система управління сільськогосподарським виробництвом. Продовжували існувати і виконувати свої функції районні землеуправління, МТС, млини, олійниці, елеватори, різні заготівельні організації тощо. Там продовжували працювати ті ж працівники, яких не призвали до лав Червоної армії, як, наприклад, чоловік Д. Є. Боженко з Чернігівщини [7].

Продовжили роботу й різного роду установи: наприклад, продовольчі та промислові бази. Як пригадує жителька селища Щорськ (до 1964 р. районний центр однойменного району) Дніпропетровської обл. М. К. Гудименко, її батько, який мешкав у с. Адамівка, з 1920-х рр. працював у цьому селищі, до якого відстань від села становила 9 км, на міжрайонній базі; працював там під час окупації і незмінно до своєї смерті в другій половині 1940-х рр. [10].

Діяла на селі й система медичного обслуговування. Як пригадує Л. А. Довбань, коли у її батька загострилася виразка шлунку, він лікувався у дільничній лікарні с. Морозівка Щорського району, а потім його направили на рентген в обласну лікарню (ім. Мечникова) у м. Дніпропетровськ і вони разом поїхали потягом до міста [9].

При новій владі у сільській місцевості відкрилися й освітні установи – школи та середні сільськогосподарські навчальні заклади. Навчання проходило за радянськими підручниками, але з замальованими портретами партійних та державних керівників СРСР. Проте школи пропрацювали лише декілька місяців [6; 9; 13].

Ставлення до окупантів було різне, – залежно від ставлення тих до селян. Так, багато селян про німців згадує негативно. Проте, багато хто – позитивно, розрізняючи серед них певні категорії – як національні, так і військові. Люди відзначають загалом байдуже ставлення військових до населення. Ті, хто був у той час дітьми, розповідають про людяне ставлення до них солдат і офіцерів, що стояли постом у їхніх помешканнях, якими цукерками їх пригощали, як давали харчі, показували фото своїх

дітей та розповідали, що скучають за сім'ями [8; 16]. Мало місце надання медичної допомоги німецькими лікарями. Наприклад, А. П. Донченко, який у той час проживав у селі на Полтавщині, серйозно поранився від гранати, коли намагався за її допомоги глушити рибу у р. Псел. Його лікував німецький військовий лікар, врятувавши від смерті [11]. І хоча хлопець залишився інвалідом, проте пошкоджена рука була збережена. Водночас, селяни пригадують і протилежні випадки. Так, І. С. Хоменко із с. Бузівка Котовського р-ну Дніпропетровської обл. розповідає про випадок з його ровесником, який поранився об іржавий цвях, отримавши зараження. Рідні звернулися за допомогою до німецьких військових. «Ті прийшли і зробили укол, після якого хлопчик тут же й помер» [17].

Фактично, у ставленні окупантів до селян проявлялися їхні людські якості. Так, молоді солдати залицялися до дівчат, збиралися разом з ними на «посиденьки», лускали насіння, жартували, грали на гармошці [19]. Тобто вік і людська натура брали своє. Проте були й такі, що вороже ставилися до українських селян, як до дорослих, так і до дітей. Наприклад, Г. П. Панасенко з с. Голубівка Кіровоградської обл. пригадує, як на неї, ще маленьку дівчинку років восьми, коли вона проходила повз групу молодих солдатів, один з них з якимись сердитими словами і злим виразом обличчя, націлив автомата і пересмикнув гачок. Лише втручання офіцера, зупинило його [14].

Коли німецькі частини стояли постоем, то, пригадують люди, солдати, не звертаючи уваги на господарів, милися, веселилися, ходили по їхньому та сусідських подвір'ях, брали курей, качок з сараїв та засмажували їх. Тобто поводитися так, ніби цих людей взагалі не існувало поруч. Зовсім інше ставлення до населення було військових із частин служби безпеки та охорони порядку на окупованих територіях. До них належали як німці, так і представники інших національностей. Згадують, окрім німецьких, негативно угорських солдатів та калмиків – колишніх російських громадян, які служити окупантам. Румунських солдатів пригадують як злодійкуватих військових, що крали в людей їхні продукти.

Стосовно підпільної боротьби, то у своїх спогадах жоден з опитуваних не згадав про це. Вона могла носити спонтанний і пасивний характер у вигляді свідомого чи несвідомого неналежного ставлення до виконуваних обов'язків (приклад із селянами, які зорали поле на неналежну глибину). Проте в ряді районних центрів зафіксовано арешти та розстріл груп людей, які, можливо, були залишені радянськими органами. Так, у селищі міського типу Щорськ, адміністративному центрі однойменного району, люди говорять про групу односельців, розстріляну німцями в 1943 р., як про підпільників. П. П. Литвинов, мешканець цього селища, батько якого був у числі цих розстріляних, говорить ще про одну групу страчених дещо пізніше – повішених – жителів, серед яких було декілька вчителів [13].

У період відступу німців ситуація різко змінилася. У багатьох селах влада розпустила громгоспи. У частині з них навіть було роздано певне майно. Кому дісталися воли, кому кінь, кому реманент. Але всю сільгосппродукцію забрано з комор громгоспів [9].

Перед самим відступом багато сіл окупанти палили. Проте і тут малися свої особливості. Селяни згадують про випадки, коли деякі з окупантів попереджали про такі операції та радили полишити населений пункт, інші ж не палили хати в разі прохання їх жінок. Одні формально виконували наказ: лише підпалювали в одному місці так, щоб можна було швидко загасити, інші – відходили і підпалювали клуню чи іншу хату [16].

Відступаючі німецькі війська забирали з собою чоловіче населення працездатного віку, розглядаючи його, з одного боку, як потенційне поповнення радянського війська, а з іншого, – як робочу силу для риття траншей та окопів. За декілька днів перед відступом проводилися облави. По селу йшла велика кількість солдатів зі сторожовими псами і забирали всіх здатних за віком носити зброю або виконувати важку фізичну працю. Не чіпали лише літніх [9; 16].

Багато чоловіків при цьому тікали. Від переслідування переховувалися: хто в копиці сіна, хто в скирді соломи чи

в ямі, виритій у непримітному місці біля свого села. Часто ховалися в родичів у іншому селі. Ось що згадує Л. А. Довбань. У них перебувала її тітка з сім'єю сина та маленьким онуком, що приїхали з м. Дніпропетровська, у другій половині хати жила сім'я, переселена німцями з Житомирської області, яка складалася з батьків, сина з дружиною та їхнім маленьким сином. Коли стало відомо про те, що німці забирають із собою всіх чоловіків, ці молоді люди разом із батьком Лідії Андріївни та з їхнім племінником, який втік із копальних робіт, сховалися в складену ще влітку з висушеного і нарізаного квадратами кізяка кладку, в середині якої було залишене місце, розраховане на двох людей. А на горищі клуні переховувався ще один племінник разом зі своїм товаришем, які також втекли з тих робіт. При цьому, у них у хаті постоем знаходився німецький солдат-їздовий, який доглядав за парою коней, що стояли у цій же клуні. Німець часто виходив до коней, до того ж десь дів відро і весь час шукав його. Тож постійно оглядав усі можливі місця його знаходження, чим тримав у постійній напрузі й жінок, і тих, хто переховувався. Така ситуація тривала чотири дні, доки не відступили німці. І весь час чоловіки не мали змоги вийти навіть уночі [9].

Таким чином, в умовах німецької окупації українське село продовжувало жити своїм життям, як і в попередній період. Оскільки при німецькій владі залишилася практично незмінною система організації господарської діяльності громадського сектору, система управління сільськогосподарським виробництвом, система стосунків із новою владою як в економічній, так і в громадській сферах, продовжила свою діяльність значна частина установ і організацій, що забезпечували потреби населення, то залишилися незмінними умови життя і праці селян. Повсякденне життя багатьох селян також залишилося практично незмінним. Ставлення населення до нової влади та її представників усіх рівнів визначалося ставленням останніх до перших.

Список використаних джерел

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19, оп. 5, спр. 122.

2. Немец Р. Ф. К вопросу об истории угона советских граждан на работу в Германию / Р. Ф. Немец, Н. В. Яценко // Спадщина. – Д., 1999. – С. 164–175.
3. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна» / Ф. Пігідо-Правобережний. – К., 2002.
4. Слободянюк М. А. Вплив окупаційної політики на настрої селян України в 1941–1944 рр. (за матеріалами південних областей) / М. А. Слободянюк, О. Ф. Нікілев // Історія України. Маловідомі імена, подій, факти (Збірник статей). – Вип. 7. – 1999. – С. 137–141.
5. Слободянюк М. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. – Д., 2004.
6. Спогади Бардадим Олександри Терентіївни (Особистий архів автора).
7. Спогади Боженко Домініки Єлисеївни (Особистий архів автора).
8. Спогади Грошевихіної Галини Матвіївни (Особистий архів автора).
9. Спогади Довбань Лідії Андріївни (Особистий архів автора).
10. Спогади Гудименко Марії Кіндратівни (Особистий архів автора).
11. Спогади Донченка Павла Арсентійовича (Особистий архів автора).
12. Спогади Кучерявої Надії Свиридонівни (Особистий архів автора).
13. Спогади Литвинова Павла Петровича (Особистий архів автора).
14. Спогади Панасенко Ганни Петрівни (Особистий архів автора).
15. Спогади Підпали Віри Федорівни (Особистий архів автора).
16. Спогади Хазяйнової Надії Михайлівни (Особистий архів автора).
17. Спогади Хоменка Івана Степановича (Особистий архів автора).
18. Спогади Шаповал Тетяни Карпівни (Особистий архів автора).
19. Спогади Шкабенко Марії Вікторівни (Особистий архів автора).
20. Стецкевич В. В. Дніпропетровщина в роки воєнного лихоліття (1941–1944) / В. В. Стецкевич // Історична пам'ять Дніпропетровщини. – Д., 2012.
21. Субтельний О. Україна. Істрія / О. Субтельний. – К., 1991.

22. Супруненко И. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / И. И. Супруненко. – К., 1956.

23. Ткаченко В. Г. Становище оstarбайтерів в Німеччині. (За матеріалами Державного архіву Запорізької області) / В. Г. Ткаченко // Спадщина. – Д., 1999. – С. 176–188.

24. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації / В. Шайкан. – К., 2010.

References

1. Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovskoyi oblasti. – F. 19, op. 5, spr. 122.

2. Nemets R. F. K voprosu ob istorii ugonu sovetskikh grazhdan na rabotu v Germaniyu / R. F. Nemets, N. V. Yatsenko // Spadshchina. – D., 1999. – S. 164–175.

3. Pihido-Pravoberezhnyy F. «Velyka Vitchyznyana viyna» / F. Pihido-Pravoberezhnyy. – К., 2002.

4. Slobodyanyuk M. A. Vplyv okupatsiyanoi polityky na nastroyi selyan Ukrayiny v 1941–1944 rr. (za materialamy pivdennykh oblastey) / M. A. Slobodyanyuk, O. F. Nikilyev // Istoriya Ukrayiny. Malovidomi imena, podiy, fakty (Zbirnyk statey). – Vyp. 7. – 1999. – S. 137–141.

5. Slobodyanyuk M. A. Rukh oporu na Dnipropetrovshchyni v roky Velykoyi Vitchyznanoyi viyny / M. A. Slobodyanyuk, I. A. Shakhraychuk. – D., 2004.

6. Spohady Bardadym Oleksandry Terentiyivny (Osobystyy arkhiv avtora).

7. Spohady Bozhenko Dominiky Yelyseyivny (Osobystyy arkhiv avtora).

8. Spohady Hroshevykhinoyi Halyny Matviyivny (Osobystyy arkhiv avtora).

9. Spohady Dovban Lidiyi Andriyivny (Osobystyy arkhiv avtora).

10. Spohady Hudymenko Mariyi Kindrativny (Osobystyy arkhiv avtora).

11. Spohady Donchenka Pavla Arsentiyovycha (Osobystyy arkhiv avtora).

12. Spohady Kucheryavoyi Nadiyi Svyrydonivny (Osobystyy arkhiv avtora).

13. Spohady Lytvynova Pavla Petrovycha (Osobystyy arkhiv avtora).

14. Spohady Panasenko Hanny Petrivny (Osobystyy arkhiv avtora).

15. Spohady Pidpaly Viry Fedorivny (Osobystyy arkhiv avtora).

16. Spohady Khazyaynovoyi Nadiyi Mykhaylivny (Osobystyy arkhiv avtora).

17. Spohady Khomenka Ivana Stepanovycha (Osobystyyu arkhiv avtora).
18. Spohady Shapoval Tetyany Karpivny (Osobystyyu arkhiv avtora).
19. Spohady Shkabenko Mariyi Viktorivny (Osobystyyu arkhiv avtora).
20. Stetskevych V. V. Dnipropetrovshchyna v roky voyennoho lykholittya (1941–1944) / V. V. Stetskevych // Istorychna pamyat Dnipropetrovshchyny. – D., 2012.
21. Subtelnyy O. Ukrayina. Istriya / O. Subtelnyy. – K., 1991.
22. Suprunenko I. I. Ukraina v Velikoy Otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuzu (1941–1945) / I. I. Suprunenko. – K., 1956.
23. Tkachenko V.H. Stanovyshche ostarbayteriv v Nimechchyni. (Za materialamy Derzhavnogo arkhivu Zaporizkoyi oblasti) / V.H. Tkachenko // Spadshchyna. – D., 1999. – S. 176–188.
24. Shaykan V. Povsyakdennya ukrayintsiv u roky nimetskoyi okupatsiyi / V. Shaykan. – K., 2010.

ДАНИ ПРО АВТОРА

Нікілєв Олександр Федорович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України
*Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010
E-mail: o_nikilev@i.ua*

ДАНИЕ ОБ АВТОРЕ

Никилев Александр Федорович, доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры истории Украины
*Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара
проспект Гагарина, 72, г. Днепропетровск, 49010
E-mail: o_nikilev@i.ua*

DATA ON AUTHOR

Nikiliev Oleksandr F., Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of History Department
*Dnepropetrovsk Oles Gonchar national university
72, Gagarin Avenue, Dnipropetrovsk, 49010
E-mail: o_nikilev@i.ua*
